

Eesti tõkeloo ja keelekorralduse alusdokumendid

Piiblikonverentsid ja keelevaidlused: Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon / Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten: Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalenische (1686–1690). Koostanud Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toimetanud Jürgen Beyer. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 2003. (Ex fontibus archivi historici Estoniae)

Mõni aasta tagasi kutsus Aivar Põldvee eesti piiblitõlke ajaloost kirjutades uurijaid üles kasutama algallikaid, rõhutades, et kaudsetele andmetele tuginedes ei ole võimalik saada toimunust adekvaatset pilti.¹ Nüüd saavad potentsiaalsed huvilised seda üleskutset vähemalt piiratud ulatuses järgida, ilma et peaksid ette võtma arhiivides tuhnimise ja vanade käsikirjade väljaveerimise aeganõudvat tööd, sest üks suur tükk Eesti kultuuriloolisest arhiivipärandist on kõigile mugavalt kättesaadavaks tehtud: neid Eesti Ajalooarhiivis säilitatavaid materjale, mis puudutavad põhjaeestikeelse Uue Testamendi toimetamise lugu 1680-ndate aastate lõpul, saab nüüd eraldi raamatuna trükikirjas lugeda.

Vastavate materjalide kättesaadavus on seda rõõmustavam, et 1686. ja 1687. aasta piiblikonverentside ajal ning järel Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumi vahel tekkinud vastasseis ei olnud lihtsalt põhjaeestikeelse Uue Testamendi väljaandja au ja kuulsuse nimel toimuv vägi-kaikavedu – ühelt poolt progressiivse Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri ja tema pooldajate ning teiselt poolt Eestimaa konsistooriumi tagurlike esindajate vahel –, vaid tollane poleemika puudutas tekkiva eesti kirjakuultuuri olemuslikke aluseid ning on nii või teisiti kaudselt mõjutanud kogu meie edaspidist kirjasõna.

Nagu koostajad saatesõnas tunnistavad, ei sisalda kogumik kõiki 1686.–1690. aastast pärinevaid vastavasisulisi dokumente, vaid valiku

olulisematest ning huvitavamatest. Selles osas jääb üle ainult valijate intuitsiooni usaldada, sest kuigi lugeja hinge võib jääda kriipima kahtlus, et äkki võinuks mõnest kõrvalisena näivast vihjest veel midagi olulist välja lugeda, tuleb mõõnda, et vabanemine ebaolulise info väljasõelumisest on suur hõlbustus. Võib-olla pisut problemaatilisem on asjaolu, et valimik piirdub ainult Eesti Ajalooarhiivi materjalidega, samal ajal kui osa selle vaidlustsükli materjalidest paikneb Rootsi Riigiarhiivis Stockholmis, osa Läti Riiklikus Ajalooarhiivis Riias. Niisugune lahendus kätkeb endas ohtu, et raamatust tekki pilt, mis tugineb Eestimaa konsistooriumi järelejäädud paberitele ja jätab kõrvale vastavad Liivimaa konsistooriumi materjalid, võib olla mõnevõrra tendentslik. Aga küllap oli niisugune lahendus praktikas paratamatu ning raamatut lugedes tuleb seda seika lihtsalt teadvustada. Vähemalt on nüüd võimalik Stockholmi või Riia arhiivi minnes Tartu materjalid kaasa võtta.

Lisaks vastavatele originaalkeeles (s.t. enamasti saksa, paaril juhul ka rootsi keeles) ümbertrükitud materjalidele on kogumikku lisatud kakskeelne (eesti ja saksa keeles) saatetekst, dokumentide nimekiri ning kommentaarid, mis sisaldavad olulisemate mõistete definitsioone ja lühilandmeid isikute kohta. Kõige lõpus on vastutulelikult ära toodud isegi valik Eesti- ja Liivimaa baltisaksapäraseid kohanimisid koos tänapäevaste eestikeelsete vastetega. Niisugused üldharivad ja sümpaatsed lisandused lubavad uskuda, et raamatu kasutajatena on silmas peetud ka suhteliselt profaanseid eestlasest asjahuvilisi, kes end kohalikus baltisaksa kultuuriloos eriti koduselt ei tunne. Ja selle sihtgrupi nimel (kelle hulka siinkirjutaja ka enda arvab) tahaks teha raamatu koostajale ainsa tõsise etteheite: kas poleks tasunud veel paar aastat vaeva näha ja kogu materjal paralleelselt ka eesti keeles välja anda? Praegu on joonealustes püüdliselt tõlgitud kõik tekstis leiduvad ladinakeelsed väljendid ja tänapäeva saksa keeles puuduvad latinismid, kuid, olgem ausad, tavaurijal, kes küll enda meelest saksa keelt loeb, kuid kellel vastav eriettevalmistus puudub, on nende dokumentide saksa keelt nüanssides raskem mõista kui noid latinisme. Ja sellest sünnib väärarvamuste oht.

Teksti mõistetavuse probleem on seda akuutsem, et põhimõtteliselt võiks sel kogumikul

¹ A. Põldvee. Toomas Pauli “Eesti piiblitõlke ajalugu” (1999) kriitiku pilgu läbi. – Keel ja Kirjandus 2000, nr. 4, lk. 281.

olla vägagi avar lugejaskond, sest siinsed dokumendid ei ole kõnekad mitte üksnes piiblitõlke ajaloo faktoloogilise andmestiku seisukohalt. Võiks koguni ütelda, et sellest aspektist ei olegi kogumik kes teab kui avastuslik ja põnev, sest üks seda piiblitõlke ajaloo faktoloogiat ole Toomas Pauli hiiglasliku "Eesti piiblitõlke ajaloo" aluseks olnud kirjutistes ning hilisemates kommentaarides juba üksjagu arutatud – mis ei tähenda muidugi, et paljud asjad poleks veel segased ega vajaks täpsustamist, ning selles osas pakub vastavaldatud materjal kindlasti olulisi pidepunkte. Ent lausa teedrajavaks võiksid siinavaldatud tekstid osutada valdkondades, millest eesti kultuuriloos seni veel mingeid korralikke kokkuvõtteid ega üldistusi pole püütudki teha, nimelt eesti tõlkeloo ja eesti kirjakeele tekkeprotsessi uurimisel. Sest nimelt tõlkelugu puudub meil täiesti ja eesti kirjakeele kujundamist on põhjalikumalt käsitletud ainult alates 19. sajandi viimasest veerandist, mil Eesti Kirjameeste Selts langetas oma esimesed keelekorraldusotsused.² Päris varase perioodi kohta on seni ainus ülevaatlikkust taotlev käsitus Arnold Kase aastakümnetetaguse raamatu esimene osa,³ milles põhiorhk langeb varaste tekstide deskriptiivsele tutvustamisele, mistõttu eesti kirjakeele loonud baltisaksa pastorite teoreetilistele arusaamadele ning seisukohtadele pööratakse seal väga vähe tähelepanu.

Nii eesti tõlkeloo kui ka meie kirjakeele tekkimise seisukohalt on kogumikus avaldatud materjalid võtmelise tähtsusega. Arutledes tõlkeloo koostamise printsiipide üle, on P. Torop retooriliselt küsinud: "Kas tõlkelugu on tõlgitud teoste ajalugu (mida millal tõlgiti), või peab ta kindlaks tegema tõlgete kvaliteedi erinevatel perioodidel, või peaks ta olema tõlkmeetodite ajalugu, või hoopis tõlketeoreetilise mõtte ajalugu jne."⁴ Samamoodi võib küsida eesti kirjakeele loo koostamise kohta. Ja mõlemal juhul tuleb tunnistada, et vähegi tõsisem lugu peaks sisaldama ka vastava teoreetilise mõtte ajalugu Eestis, ning selle viimase algust tuleb nii tõlkeloo kui ka keelekorralduse osas otsida just kõnealuses kogumikus avaldatud materjalidest. Muidugi olid piiblikonverentside keelevaldlused

ise juba millegi jätk, sest tõlgitud oli ennegi ja mingil määral standarditud eesti vaimulik keel oli tol ajal juba olemas. Aga kuna varasemast keele-elust ei ole seni mingeid metatekste teada, siis saab selle kohta teha vaid (säilinud primaartekstide analüüsile tuginedes) spekulatiivseid oletusi, mis tähendab, et nii eesti tõlkelugu kui ka eesti kirjakeele lugu saab ja tuleb sisuliselt alustada just piiblikonverentside-aegsest poleemikast.

Tõlkeloolises mõttes võib-olla kõige põnevam tekst selles kogumikus on Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri supliik kuningas Karl XI-le Piibli tõlkimist puudutavate reskriptide asjus 23. juunist 1689 (lk. 251–253). Tõsi küll, selle avaldamine ei paku lugejale ehmatavat avastamisrõõmu, sest kirja Stockholmis asuv originaal on varemgi trükitis ilmunud⁵ ja kui seda sisaldav raamat ehk pole eesti uurijaile kätte puutunud, siis on kirja sisu üsna ülevaatlikult refereerinud juba näiteks J. Köpp.⁶ Nagu kogumikus viidatud, on varem ilmunud ka kaks teist olulist tõlkeloolist dokumenti: Bengt Gottfried Forseliuse kiri piiskop Johann Heinrich Gerthile 28. juunist 1687 (lk. 122–125) ja Adrian Virginiuse kiri Bengt Gottfried Forseliusele 28. juulist 1688 (lk. 199–204). Ometi avab nende materjalide avaldamine ühtede kaante vahel koos muude tõlkelooliste pudemetega hoopis uue perspektiivi tollaste tõlkearusaamade mõistmiseks. Näiteks tuleb siit selgelt esile ilus paradoks, et kuigi Johann Fischer rõhutas originaalist tõlkimise vajadust ning püüdis Eestimaa konsistooriumi esindajatele ja Rootsi võimudele selgitada, et Lutheri saksakeelse tõlke järgi tõlkida ei ole õige, katkusid tema tõlkekoolkonna arusaamad tõlkija ülesannetest Lutheri vastavate seisukohtadega palju paremini kui Lutheri tõlget ainsa autoriteedina tunnistavate Eestimaa konsistooriumi tõlkijate omad. Fischer ja tema tõlkijad rõhutasid, et: 1) ladusa sihtkeelse väljenduse leidmisel tuleb tugineda kohalike emakeelsete kõnelejade keelepruugile ning tõlge peab arvestama sihtkeele omapära (vt. nt. Fischeri enda selgitusi lk. 137–138, 194); 2) tõlkida tuleb nii, et õige õpetus võimalikult selgesti lugejani jõuaks (nagu

² T. Erelt. Eesti keelekorraldus. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2002.

³ A. Kask. Eesti kirjakeele ajaloo. I. Tartu, 1970. 174 lk. (Tartu Riiklik Ülikool: eesti keele kateeder.)

⁴ P. Torop. Kultuurimärgid. Ilmamaa, Tartu, 1999, lk 42.

⁵ E. Dunsdorfs. Primās latviešu bībeles vēsture / Geschichte der ersten lettischen Bibel. Latviešu ev.-lut. Baznīca Amerikā. 1979, lk 164–167.

⁶ J. Köpp. Kirik ja rahvas: Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Eesti Vaimulik Raamat, Lund, 1959, lk 65–66.

saab välja lugeda Väike-Maarja pastori Johann Engelhard Benderi kriitikast lk. 68–69). Seesugune, (20. sajandi olulisima piiblitõlketeoreetiku E. Nida terminoloogiat kasutades) “dünaamilist ekvivalentsi” taotlev mudel vastab väga täpselt Lutheri enda tõlkeideaalile.⁷ Seevastu kõik, mida ütlevad tõlkimise ja sihtkeele kohta Eestimaa konsistooriumi esindajad – kes samal ajal süüdistavad Fischerit Lutheri tõlke eiramises –, on Lutheri teoreetiliste arusaamadega ilmselgelt vastuolus.

Kõik tõlkealased arutlused puudutavad nii või teisti sihtkeelsete väljendusvõimaluste problemaatikat ning on sedakaudu alati seotud keelekorraldusega. Nagu avaldatud dokumentidest selgub, ei piirdunud piiblikonverentside eesti keele alased vaidlused üksikvormide õigsuse või üksikhäälikute kirjaviisi üle arutlemisega (kas ainsuse partitiiv peab olema *jummala* või *jummalat*, kas kirjutada tuleb *Teidt* või *Teid*), vaid käsitleti ka üldisemaid ja teoreetilisemaid aspekte. Üheks läbivaks teemaks on olnud keele vaimsus ja omapära (*Genus der Sprache, natura linguae, idiotismus linguae*), mida kumbki pool on oma huvides oskuslikult ekspluateerinud. Küsimuse all oli ka näiteks kirjakeelse normi olemus ning selle suhe rahvakeelse kasutusega.

Meie rahvusromantilisest kultuuriloos on tavaks ühelt poolt väita, et kõik, mis Eestimaa konsistooriumi esindajad piiblikonverentside aegu tegid ja arvasid, oli rumal ja eesti keele suhtes vaenulik, ning teiselt poolt ülistada ühtejärge nii Johann Fischeri koolkonna meeste (A. Virginiuse, B. G. Forseliuse ja Johann Hornungi) eesti keelt kui ka pool sajandit hiljem, hoopis uutes oludes ja hoopis uute meeste arusaamadest mõjutatuna ilmunud täispiibli keelelisi rikkusi. Just nagu oleks 1739. aasta Piibel iseenesest mõistetavalt liivimaalaste progressiivse koolkonna tööde jätk, milles eestimaalaste tagurlikud vaated on võidukalt ületatud. Ainult Eduard Ahrens uskus, et Anton Thor Helle lõrtsis J. Hornungi tekstides kasutatud ilusa eesti keele ära ning et meie täispiibel on eriti viletsas eesti keeles.⁸ Taunivat suhtumist Fischeri vastastesse kinnitavad igas tõsimeelses eestlases ka vastavaldatud materjalid – näiteks Eestimaa

konsistooriumi hinnang, et eesti keel on sõnade ja väljendite osas palju vaesem kui teised keeled (lk. 55). Ent kui emotsioonid kõrvale jätta, sunnivad need tekstid ühtlasi küsima, kumb pool siis ikkagi peale jäi ja eesti kirjakeele tegelikuks aluseks saanud täispiibli keelt rohkem mõjutas: kas liivimaalased, kes leidsid, et eesti keelt tuleb kirja panna nii, nagu eestlased seda räägivad, või eestimaalased, kes väitsid, et saksa tõlkijatel tuleb eesti kirikukeel ise luua. Ehk teisisõnu: kui palju on meie täispiiblis – ja sedakaudu ka tänapäeva eesti keeles – eesti külakeelt, kui palju baltisaksa pastorite loomingut. Näiteks tundub, et võõrpärisnimede kasutuse osas jäid peale eestimaalased. Tänapäeva eesti ja läti keeles ilmnev põhimõtteline erinevus selle probleemi lahendamisel ulatub arvatavasti just tollasesse aega ja on seletatav asjaoluga, et läti kirjakeele arengu määras J. Fischeri suuniste järgi tõlgitud Piibel, aga eesti kirjakeelega läks teisti. Sest kui Fischeri-meelses lõunaeestikeelses “Wastses Testamendis” on Adrian Virginius kasutanud mugandatud nimekujusid (*Jahn pro Johannes, Pahwel pro Paulus* jne., just samamoodi nagu läti täispiiblis esinevad *Jahnis* ja *Pahwlis*), ilmutas 50 aastat hiljem ilmunud eesti täispiibel nimekujude suhtes erilist originaaltruudust. Ja originaaltruudus on eesti nimekorraldusele omane tänini, samal ajal kui lätlased mugandavad senimaani kõik võõrnimed suupäraseks.

Saksa pastorite juhitud varase eesti keelekorralduse mõistmiseks tuleks liita piiblikonverentside keelevalidlustele ka 80 aastat hilisemad materjalid, mis kajastavad Eestimaa konsistooriumi algatatud diskussiooni eesti kirikukeele üle ning on täiesti uurimata.⁹ Alles kõigi nende dokumentide analüüsi põhjal oleks võimalik öelda midagi üldistavat eesti kirjakeele tekkimise kohta.

Siintoodud uitmõtted olid ainult põgus näide sellest, missuguseid potentsiaalseid uurimisteesmasid piiblikonverentside allikapublikatsioon endas kätkeb. Igatahes on Ajalooarhiivi kogumik arhiivitööga harjumatu teile filoloogidele tõeline kingitus, mis toob koju kätte hulgaliselt olulisi niidiotsi.

Kristiina Ross

⁷ Vt. M. Luther. Kiri tõlkimisest ja pühakute eestpalvest. – Vikerkaar 2000, nr. 2–3, lk. 83–96.

⁸ Kõige selgemini avalduvad need seisukohad E. Ahrensi kirjutistes “Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache” (1845) ja “Sprachfehler der Ehstnischen Bibel” (1853).

⁹ Kõnealustele materjalidele on juhtunud tähelepanu Henning von Wistinghausen. Nimelt saatis Eestimaa konsistoorium 1761. aasta 2. aprillil pastoritele laiali ringkirja küsimusega, kuidas parandada eestikeelset katekismust; vastused sellele ringkirjale leiduvad Ajalooarhiivis (f. 1187, n. 2, s. 421, l. 162–271).